

семасиологии русского языка” [4, с. 13–19]. Тут разглядаюцца класіфікацыі Г.Пауля, Г.Стэрна, С.Ульмана. Пытанне відаў семантычных змен закранаецца ў артыкуле В.К. Харчанкі і І.А. Сцерніна “К проблеме развития лексических значений слова” [3, с. 10]. Праблема відаў семантычных змен не засталася па-за ўвагай беларускіх мовазнаўцаў. Б.А. Плотнікаў, напрыклад, называў наступныя віды семантычных змен: звужэнне лексічнага значэння, пашырэнне лексічнага значэння, метафара, метанімія, гіпербала, літота, сінекдаха [2, с. 278].

Такім чынам, на думку лінгвістаў, семантычныя змены могуць адбывацца па ўнутрымоўных (лінгвістычных) і пазамоўных (сацыяльна-гістарычных) прычынах. Больш дробныя і разгалінаваныя класіфікацыі атрымліваюцца ў выніку дыферэнцыяцыі прычын у межах названых груп. Што да відаў семантычных змен, то іх класіфікацыя рознымі даследчыкамі не мае прынцыповых разыходжанняў. Найбольш часта называюцца звужэнне лексічнага значэння, пашырэнне лексічнага значэння, а таксама страта аднаго значэння і набыццё новага.

Літаратура

1. Левицкий В.В. О причинах семантических изменений // Семантические процессы в системе языка: Межвуз. сб. науч. тр. Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1984. С. 3–9.
2. Плотнікаў Б.А. Агульнае мовазнаўства: Вуч. дапам. Мінск: Універсітэцкае, 1994. 350 с.
3. Харченко В.К., Стернин И.А. К проблеме развития лексических значений слова // Семантические процессы в системе языка. Межвуз. сб. науч. тр. Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1984. С. 9–18.
4. Шмелёв Д.Н. Очерки по семасиологии русского языка. М.: Просвещение, 1964. 244 с.

А.В. Доўгаль

СТРУКТУРА ЭМАТЫЎНЫХ ВЫКАЗВАННЯЎ

Функцыянальна-семантычная катэгорыя эматыўнасці як моўны факт рэпрэзентуецца ў маўленні праз комплекс рознаўзроўневых адзінак: інтанацыйных, лексічных, словаўтваральных, сінтаксічных, інтэгральнымі прыметамі для якіх з’яўляюцца агульная семантыка – ‘эмоцыя’ і агульная функцыя – ‘выражэнне эмоцыі’.

Аб'ектам даследавання ў дадзеным артыкуле сталі сінтаксічныя адзінкі – *эматыўныя выказванні*, у якіх “выражэнне пачуцця пераважае над выражэннем чыста лагічнай думкі” [1, с. 298]. Ілюстрацыйным матэрыялам стала картатэка, складзеная асабіста аўтарам на матэрыяле рамана А.Карпюка “Карані”.

Эматыўныя выказванні, дыферэнцыяльнай прыметай якіх служыць камунікацыйная мэта – выражаць эмоцыі чалавека, у якасці асобнага тыпу ўпершыню былі вылучаныя і прааналізаваныя на матэрыяле рускай і чэшскай моў Л.А. Піятроўскай. Даследчыца прывяла шэраг доказаў на карысць вылучэння эматыўных выказванняў, якія грунтуюцца на наступных палажэннях: 1) размежаванне мовы апісання і мовы выражэння эмоцый; 2) дамінаванне эмацыянальнай ацэнкі над рацыянальнай у семантычнай структуры выказвання; 3) ужыванне іх носьбітамі мовы для выражэння эмацыянальнага стану ці эмацыянальных адносінаў да рэчаіснасці; 4) названая камунікацыйная задача з’яўляецца ў эматыўных выказваннях асноўнай [3, с. 4]. Перадача адносінаў моўцы да таго, пра што ідзе гаворка – неабходны складнік працэсу камунікацыі, менавіта таму “выражэнне эмоцый моўнымі сродкамі, у прыватнасці, на ўзроўні мінімальнай камунікацыйнай адзінкі, якой выступае сказ-выказванне, з’яўляецца значымым у той жа ступені, што і выражэнне інтэлектуальнага зместу” [3, с. 7].

Да вызначаных характарыстык эматыўных выказванняў неабходна далучыць яшчэ адну значную асаблівасць – іх інтанацыйнае афармленне, якое разам з лексіка-граматычным утварае непарыўнае адзінства. Эмоцыі і перажыванні чалавека ў маўленні ў некаторых выпадках перадаюцца толькі пры дапамозе інтанацыйных сродкаў, таму для эматыўных выказванняў адзінства трох моўных узроўняў – інтанацыйнага, лексічнага і сінтаксічнага – набывае асаблівую значнасць.

Інтанацыя – універсальны сродак пераўтварэння нейтральных моўных адзінак у эматыўныя, якія выкарыстоўваюцца для выражэння пачуццяў, настрою, эмацыянальных адносінаў да іншых людзей, да сябе самога, да прадметаў, падзей, з’яў рэчаіснасці.

Эматыўныя выказванні – характэрная прымета размоўнага стылю: яны актыўна ўжываюцца носьбітамі мовы ў вусным маўленні і з’яўляюцца неад’емным складнікам эфектыўнай камунікацыі, бо “нясуць” у сабе яркі суб’ектыўны зарад.

Дыферэнцыяцыя эматыўных выказванняў праводзіцца паводле двух крытэрыяў: функцыянальнага і структурнага. Згодна з першым

вылучаюцца выказванні, што выражаюць эмацыянальны стан чалавека, і выказванні, якія перадаюць эмацыянальныя адносіны чалавека да рэчаіснасці. У залежнасці ад структуры адрозніваюць эматыўныя выказванні са спецыялізаванымі маркёрамі эматыўнасці і эматыўныя выказванні, пабудаваныя па адпаведных сінтаксічных мадэлях.

У прапанаваным артыкуле аналіз эматыўных выказванняў праводзіцца з пазіцыі іх структуры.

I. Эматыўныя выказванні з маркёрамі эматыўнасці

У якасці маркёраў эматыўнасці выступаюць выклічнікі і часціцы – адзіныя класы слоў, функцыянальна прызначаных толькі для выражэння эмоцый чалавека.

У маўленні выклічнікі могуць ужывацца як самастойныя выказванні, напр.: *Ух!; Чорт!; Ё-маё!; Ой!; Ого!* і інш. Для вызначэння эмоцый, што перадаюцца такім чынам, неабходны кантэкст, бо ў залежнасці ад інтанацыі адзін і той жа выклічнік можа перадаваць цалкам супрацьлеглыя эмоцыі чалавека: *Ой!* – страх і замілаванне; *Ё-маё!* – шкадаванне і здзіўленне і інш.

У энцыклапедыі “Беларуская мова” П.П. Шуба звяртае ўвагу на тое, што “ідзе актыўны працэс уцягвання ў сферу выклічнікаў не толькі назоўнікаў ці дзеясловаў, але і цэлых спалучэнняў” [5, с. 115]. Сапраўды, клас выклічнікаў значна пашыраецца, дзякуючы працэсам інтэр’ектывацыі, напр.: *Бяда!; Людцы!; Кашмар!; Ратуйце!; Падумаеш!; Дасталі!; Класна!; Нічога сабе!; Халера ясная!; Матка Боска!; Дай ты веры!; Вось табе і на!* і інш.

Акрамя функцыянавання ў якасці асобных выказванняў, выклічнікі могуць уваходзіць у склад іншых выказванняў, напр.: *Ой, я, дурная, прыстала да вас!; Божа-божа, што з вамі стало за гэтых два месяцы?; Эх, сапсавалі малому ўсю песню!* і інш.

Эматыўнасць выказвання можа быць абумоўлена наяўнасцю часціц, якія выступаюць носьбітамі значэння ўсёй канструкцыі. Гэтыя кампаненты забяспечваюць эфектыўную камунікацыю, таму што ўжываюцца не для называння аб’ектаў, падзей, з’яў навакольнага асяроддзя, а для перадачы эмацыянальных адносінаў да іх.

Шырокі семантычны патэнцыял маюць выказванні з часціцай *няўжо*, якія перадаюць розныя адценні стану здзіўлення чалавека, напр.: *Маркевіч, хай ты здароў будзеш! Ёо-о, маё-о, няўжэ я нарэшце цябе бачу?! (радасць); Адкуль чакаць хоць якіх-небудзь перамен? Няўжо будзе цягнуцца так дзень у дзень і цяпер? (хваляванне, страх); Няўжо і дым*

гэты [з завадскіх труб] *нельга як-небудзь выкарыстаць* (абурэнне) і інш. Па форме гэтыя выказванні блізкія да рытарычных пытанняў, а часціца няўжо займае ў іх структуры прэпазіцыйнае становішча.

Часціца *хіба* (часам у спалучэнні з іншымі часціцамі) не мае замацаванай пазіцыі ў структуры выказвання, хаця і ўжываецца ў семантычна блізкіх да папярэдніх канструкцыях, напр.: *Хіба ж можа быць у сям'і толк, калі не паважаць адзін аднаго і не ўступаць адзін аднаму?* (абурэнне); *Хіба ж ты быў, дзед, калі-небудзь маленькім?* (здзіўленне) і інш.

Для выражэння крайняй мяжы здзіўлення ўжываюцца часціцы нават і аж, напр.: *Ён жа нават і не памыецца, покуль ты не папрэш у лазню!*; *Нават* лямпачка без абажура ўгары!; *Меў аж чатыры дачкі!* і інш.

II. Эматыўныя выказванні, утвораныя паводле сінтаксічных мадэлей

Аналіз фактычнага матэрыялу дае падставы сцвярджаць, што большасць эматыўных выказванняў выражаюць адмоўныя эмацыянальныя адносіны чалавека да рэчаіснасці і толькі нязначная колькасць выказванняў трансліруе станоўчыя эмоцыі і стан гаворачай асобы.

Самая пашыраная эмоцыя стану, што перадаецца праз цэлае выказванне, – здзіўленне. Выказванні, што выражаюць дадзеную эмоцыю, утвараюцца па мадэлі **вось + дык + (прыметнік) + назоўнік**: *Вось дык навіна!*; *Вось дык сустрэча!*; *Вось дык слабы чалавек!* і інш.

Станоўчыя эмацыянальныя адносіны чалавека да рэчаіснасці выражаюцца выказваннямі, што адпавядаюць сінтаксічнай мадэлі **які (якая, якое, якія) + (прыметнік) + назоўнік / прыметнік** і маюць агульную семантыку – ‘захапленне’: *Якая файная кніжка!*; *Якія ўнукі растуць!* *Шкада, не бачыць іх Нінка*; *Які выхаваны і разумны!* і інш.

Значна большай па колькасці з’яўляецца група эматыўных выказванняў, якія адлюстроўваюць адмоўныя эмацыянальныя адносіны да рэчаіснасці. Адметнасцю такіх канструкцый з’яўляецца іх семантычная і структурная разнастайнасць.

Паводле мадэлі **што + за + (прыметнік) + назоўнік** утвараюцца выказванні, што выражаюць незадавальненне кімсьці або чымсьці, напр.: *Што за шум і што за гвалт, як у нейкай сінагозе!*; *Што з цябе за бацько, родным дзецям не спрыяеш!* (з адценнем папроку) і інш. Незадавальненне з адценнем абурэння ў дачыненні да паводзінаў іншага чалавека перадаецца выказваннямі, пабудаванымі па мадэлі **ён (яна, яны) + яшчэ + і + дзеяслоў**, напр.: *Ён шчэ і крывіцца!*; *Яна шчэ і смяецца!* і інш.

Эматыўныя выказванні, што суадносяцца з мадэллю **выклічнік + займеннік + назоўнік / прыметнік + (прыметнік)** перадаюць разнастайныя негатыўныя адносіны аднаго чалавека да другога, напр.: *Ах вы паразіты!; Эх ты маруда старая!; Ах ты брахло няшчаснае!; Ой ты бедны!* і інш. У такіх ілюстрацыях значэнні незадавальнення, ганьбавання, іроніі перадаюцца не асобна выклічнікамі *ах*, *эх*, *ой*, а выражаюцца цэлай канструкцыяй. Трэба адзначыць, што ў дадзеных прыкладах “выклічнікі інтанацыйна непадзельныя з імем і разам з ім удзельнічаюць у стварэнні своеасаблівага віду сінтаксічнай канструкцыі” [4, с. 87], у адрозненне ад падобных выказванняў кшталту *У-ух, махінатар!; Ой, радасць якая!* і інш., у якіх выклічнікі інтанацыйна выдзяляюцца ад іменнай часткі. Між тым для першых характэрна іх структурная цэласнасць: выключэнне выклічнікаў немагчымае, таму што выказванні страчваюць сваё эматыўнае значэнне і становяцца намінацыйнымі (параўн.: *Ах вы паразіты!* → *Вы паразіты*); а для апошніх ужыванне без выклічнікаў з’яўляецца цалкам натуральным і не ўплывае на агульнае значэнне выказванняў (параўн.: *У-ух, махінатар!* → *Махінатар!*).

Для гутарковага маўлення характэрнае ўжыванне пракляццяў, якія з’яўляюцца эфектыўным сродкам зняцця эмацыянальнага стрэсу і вызвалення ад негатыўных эмоцый. Як слушна адзначае М.І. Канюшкевіч, гэта “адзіны магчымы і легальны спосаб зброі, прымяненне якой не мае сур’ёзных наступстваў з боку таго, хто праклінаецца” [2, с. 15]. Пракляцці з’яўляюцца своеасаблівай рэакцыяй незадаволенасці аднаго чалавека дзеяннямі іншага, якія ацэньваюцца як шкодныя, бо моўца ў такой сітуацыі – ахвяра, а адрасат праклёну – ініцыятар. Большасць такіх выказванняў утвараецца паводле мадэлі **каб + займеннік + безасабовы / асабовы дзеяслоў**, напр.: *Каб табе заняло!; Каб ты без памяці пайшоў, зараза чортавая!; Каб яны ўсе акалелі!; Каб вы згінулі!* і інш.

Такім чынам, эматыўныя выказванні паводле структуры падзяляюцца на выказванні са спецыялізаванымі маркёрамі эматыўнасці, ролю якіх выконваюць выклічнікі і часціцы, і выказванні, пабудаваныя па пэўных сінтаксічных мадэлях. Структурнай і семантычнай разнастайнасцю характарызуюцца эматыўныя выказванні, што перадаюць негатыўныя эмацыянальныя адносіны чалавека да рэчаіснасці, у адрозненне ад выказванняў са значэннем эмацыянальнага стану чалавека.

Літаратура

1. Балли Ш. Французская стилистика. М.: Изд-во иностр. лит., 1961. 369 с.
2. Конюшкевич М.И. Специфика белорусских проклятий // Язык и культура. Проблемы современной этнолингвистики: Матер. Междунар. научн. конф. (Минск, 2–4 ноября 2000 г.). Минск, 2001. С. 11–14.
3. Пиотровская Л.А. Эмотивные высказывания как объект лингвистического исследования. СПб.: С-Пет. гос. ун-т, 1994. 147 с.
4. Шведова Н.Ю. Междометие как грамматически значимый элемент предложения в русской разговорной речи // Вопросы языкознания. 1957. № 1. С. 85–95.
5. Шуба П.П. Выклічнікі // Беларуская мова: Энцыклапедыя / Беларуская энцыклапедыя; пад. рэд. А.Я. Міхневіча. Мінск: БелЭн, 1994. С. 114–115.
6. Карпюк А. Карані: Раман. Мінск: Беларуская навука, 1998. 383 с.

С.В. Кавалёнак

КОМПЛЕКСНЫ ПАДЫХОД ДА ВЫЗНАЧЭННЯ СПАСАБАЎ ДЗЕЯСЛОЎНАГА ДЗЕЯННЯ

Сярод лексіка-семантычных фактараў, якія звязаны з аспектуальнымі асаблівасцямі дзеясловаў, можна назваць спосабы дзеяслоўнага дзеяння (СДД). Трэба адзначыць, што ў спецыяльнай літаратуры існуюць дзве тэорыі вызначэння і класіфікацыі СДД. Розныя падыходы да вырашэння азначанай праблемы прадыхаваны складанасцю самой моўнай з’явы, а таксама даследчыцкімі мэтамі.

Згодна з першай тэорыяй, спосабы дзеяння тлумачацца як семантыка-словаўтваральныя групы дзеясловаў, да якіх адносяцца толькі фармальна выражаныя мадыфікацыі матывавальнага дзеяслова. Даны погляд быў вызначаны С.Агрэлем [2], прыняты “Рускай граматыкай-80” [9], яго прытрымліваюцца Н.С. Авілава [1], В.С. Хракоўскі [14], Г.Г. Кухцянкава [6].

Прадстаўнікі другой тэорыі – Ю.С. Маслаў [8], А.У. Бандарка [3], М.А. Шэлякін [15] – спосабы дзеяння лічаць семантычнымі разрадамі, якія характэрны ўсім дзеясловам. У залежнасці ад таго, акцыянальнае значэнне дзеясловаў выражана фармальна ці не, выдзяляюцца характарызаваныя, нехарактарызаваныя і непаслядоўна характарызаваныя СДД.

Такім чынам, кірунак аналізу СДД, згодна з першай тэорыяй, можна ахарактарызаваць як зыходна-фармальны, другі – зыходна-семантычны. Пры супастаўляльным даследаванні беларускай і рускай моў прымальным з’яўляецца ўзаемасувязь гэтых двух кірункаў. Лінгвістамі выказвалася